योगवासिष्ठः/प्रकरणम् ६ (निर्वाणप्रकरणस्य उत्तरार्धम्)/सर्गः १७५

पञ्चसप्तत्यधिकशततमः सर्गः १७५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वप्नाभमाद्यं चिद्व्योम कारणं देहसंविदाम् ।

दृश्यान्यताऽसंभवतश्चिद्व्योम्नस्तत्कुतो वपुः ।। १

सर्गादौ स्वप्नसवित्तिरूपं सर्वं विनानघ ।

न सर्गो न परो लोको दृश्यमानोऽपि सिद्ध्यति ।। २

असदेवानुभूरित्थमेवेदं भासते जगत् ।

स्वप्नाङ्गनासङ्ग इव शान्तं चिद्व्योम केवलम् ।। ३

एवंनामास्ति चिद्धातुरनादिनिधनोऽमलः ।

शून्यात्मैवाच्छरूपोऽपि जगदित्यवभाति यः ।। ४

मलस्त्वेषोऽपरिज्ञातः परिज्ञातः परं भवेत् ।

कुतः किल परे व्योमन्यनादिनिधने मलः ।। ५

यदेतद्वेदनं शुद्धं तदेव स्वप्नपत्तनम् ।

जगत्तदेव सर्गादौ पृथ्व्यादेः संभवः कुतः ।। ६

चिद्व्योमात्मावभासस्य नभसः सर्गरूपिणी ।

कृता पृथ्व्यादिकलना मनोबुद्ध्यादिता तथा ।। ७

वार्यावर्त इवाभाति पवनस्पन्दवच्च यत् ।

अबुद्धिपूर्वं चिद्व्योम्नि जगद्भानमभित्तिमत् ।। ८

पश्चात्तस्यैव तेनैव स्वयमैश्वर्यशंसिना ।

कृतं बुद्ध्यादिपृथ्व्यादिकल्पनं सदसन्मयम् ।। ९

स्वयमेव कचत्यच्छाच्छा येयं स्वा महाचितिः ।

सर्गाभिधानमस्यैव नभ एवेह नेतरत् ।। १०

न च किंचन नामाङ्ग कचत्यच्छैव सा स्मृता ।

चिन्मात्रैकैककलनं ततमेवात्मनात्मनि ।। ११

चिदाकाशश्चिदाकाशे तदिदं स्वमलं वपुः ।

चित्तं दृश्यमिवाभाति यथा स्वप्ने तथा स्थितम् ।।१२

अन्यथानुपपत्त्यार्थकारणाभावतः स्वतः ।

सर्गादावेव स्वात्मैव दृश्यं चिद्व्योम पश्यति ।। १३

स्वप्नवत्तच्च निर्धर्म मनागपि न भिद्यते ।

तस्माच्चिद्व्योम चिद्व्योम शून्यत्वं गगनादिवत् ।। १४

यदैव तत्परं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितम् ।

तदेवैकं तथारूपमेवं सर्वतया स्थितम् ।। १५

स्वप्नेऽनुभूयते चैतत्स्वप्नो ह्यात्मैव भासते ।

नानाबोधमनानैव ब्रह्मैवामलमेव तत् ।। १६

ब्रह्मैवात्मनि चिद्भावाज्जीवत्वमिव कल्पयत् ।

रूपमत्यजदेवाच्छं मनस्तामिव गच्छति ।। १७

इदं सर्वं तनोतीव तच्च खात्मकमेव खम् ।

भवतीव जगद्रूपं विकारीवाविकार्यपि ।। १८

मन एव स्वयं ब्रह्मा स सर्गस्य हृदि स्थितः ।

करोत्यविरतं सर्वमजस्रं संहरत्यपि ।। १९

पृथ्व्यादिरहितो यस्मिन्मनोहृद्यङ्गवर्जिते ।

अन्यद्वा त्रिजगद्भाति यथा स्वप्ने निराकृति ।। २०

देहरूपजगद्रूपैरहमेकमनाकृति ।

मनस्तिष्ठाम्यनन्तात्म बोधाबोधं पराभवम् ।। २१

नेह पृथ्व्यादि नो देहो न चैवान्यास्ति दृश्यता ।

जगत्तया केवलं खं मनः कचकचायते ।। २२

विचार्यदृष्ट्यैतदपि न किंचिदपि विद्यते ।

केवलं भाति चिन्मात्रमात्मनात्मनि निर्धनम् ।। २३

यतो वाचो निवर्तन्ते तूष्णींभावोऽवशिष्यते ।

व्यवहार्यपि खात्मैव तद्वत्तिष्ठति मूकवत् ।। २४

अनन्तापारपर्यन्ता चिन्मात्रपरमेष्टका ।

तूष्णीं भूत्वा भवत्येष प्रबुद्धः पुरुषोत्तमः ।। २५

अबुद्धिपूर्वं द्रवतो यथावर्तादयोऽम्भसि ।

क्रियन्ते ब्रह्मणा तद्वच्चित्तबुद्ध्यादयो जडाः ।। २६

अबुद्धिपूर्वं वातेन क्रियते स्पन्दनं यथा ।

अनन्यदेवं बुद्ध्यादि क्रियते परमात्मना ।। २७

अनन्यदात्मनो वायोर्यथा स्पन्दनमव्ययम् ।

अनन्यदात्मनस्तद्वच्चिन्मात्रं परमात्मनः ।। २८

चिद्व्योम ब्रह्मचिन्मात्रमात्मा चिति महानिति ।

परमात्मेति पर्याया ज्ञेया ज्ञानवतां वर ।। २९

ब्रह्मोन्मेषनिमेषात्म स्पन्दास्पन्दात्म वातवत् ।

निमेषो यादृगेवास्य समुन्मेषस्तथा जगत् ।। ३०

दृश्यमस्य समुन्मेषो दृश्याभावो निमेषणम् ।

एकमेतन्निराकारं तद्द्वयोरप्युपक्षयात् ।। ३१

निमेषोन्मेषयोरेकरूपमेव परं मतम् ।

अतोऽस्ति दृश्यं नास्तीति सदसच्च सदा चितिः ।। ३२

निमेषो नान्य उन्मेषान्नोन्मेषोऽपि निमेषतः ।

ब्रह्मणः सर्गवपुषो निमेषोन्मेषरूपिणः ।। ३३

तद्यथास्थितमेवेदं विद्धि शान्तमशेषतः ।

अजातमजरं व्योम सौम्यं समसमं जगत् ।। ३४

चिदचित्यात्मकं व्योम रूपं कचकचायते ।

चिन्नाम तदिदं भाति जगदित्येव तद्वपुः ।। ३५

न नश्यति न चोत्पन्नं दृश्यं नाप्यनुभूयते ।

स्वयं चमत्करोत्यन्तः केवलं केवलैव चित् ।। ३६

महाचिद्व्योममणिभा दृश्यनाम्नी निजाकरात् ।
अनन्यान्येव भातापि भानुभास इवोष्णता ।। ३७
सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् ।
सर्वमेकं शिवं शान्तं नानेवापि स्थितं स्फुरत् ।। ३८
यद्यत्संवेद्यते यादृक्सद्वाऽसद्वा यथा यदा ।
तथानुभूयते तादृक्तत्सदस्त्वसदस्तु वा ।। ३९
अन्यथानुपपत्त्या चेत्कारणं परिकल्प्यते ।
तत्स्वप्नाभो जगद्भावादन्यथा नोपपद्यते ।। ४०
प्रमातीतात्पराद्विश्वमनन्यदुदितं यतः ।
प्रमातीतमिदं चैव किंचिन्नाभ्युदितं ततः ।। ४१
यस्य यद्रसिकं चित्तं तत्तथा तस्य गच्छति ।
ब्रह्मैकरसिकं तेन मनस्तत्तां समश्नुते ।। ४२
यच्चित्तो यद्गतप्राणो जनो भवति सर्वदा ।
तत्तेन वस्त्विवित ज्ञातं जानाति तदसौ स्फुटम् ।।४३
ब्रह्मैकरसिकं यत्स्यान्मनस्तत्तद्भवेत्क्षणात् ।
यस्य यद्रसिकं चेतो बुद्धं तेन तदेव सत् ।। ४४
विश्रान्तं यस्य वै चित्तं जन्तोस्तत्परमार्थसत् ।
व्यवहृत्यै करोत्यन्यत्सदाचारादतद्रसम् ।। ४५
द्वित्वैकत्वादिकलना नेह काचन विद्यते ।
सत्तामात्रं च दृगियमितश्चेदलमीक्ष्यते ।। ४६
अदृश्यदृश्यसदसन्मूर्तामूर्तदृशामिह ।
नैवास्ति न च नास्त्येव कर्ता भोक्ताऽथवा क्वचित्।।४७
इदमित्थमनाद्यन्तं जगत्पर्यायमात्मनि ।
ब्रह्मैकघनमाशान्तं स्थितं स्थाणुरिवाध्वनि ।। ४८
यदेव ब्रह्म बुद्ध्यादि तदेवैतन्निरञ्जनम् ।
यदेव गगनं शान्तं शून्यं विद्धि तदेव तत् ।। ४९

केशोण्ड्रकादयो व्योम्नि यथा सदसदात्मकाः ।

द्वितामिवागता भान्ति परे बुद्ध्यादयस्तथा ।। ५०

तथा बुद्ध्यादि देहादि वेदनादि परापरे ।

अनेकान्यप्यनन्यानि शून्यत्वानि यथाम्बरे ।। ५१

सुषुप्ताद्विशतः स्वप्नमेकनिद्रात्मनो यथा ।

सर्गस्थस्यापि न द्वित्वं नैकत्वं ब्रह्मणस्तथा ।। ५२

एवमेव कचत्यच्छा छायेयं स्वा महाचितेः ।

न च किंचन नामाङ्ग कचत्यच्छैवमास्थिता ।। ५३

चिद्व्योम्नि हि चिदाकाशमेव स्वममलं वपुः ।

चेत्यं दृश्यमिवाभाति स्वप्नेष्विव यथास्थितम् ।। ५४

अन्यथानुपपत्त्यार्थकारणाभावतः स्वतः ।

चिद्व्योमात्मानमेवादौ दृश्यमित्येव पश्यति ।। ५५

सर्गादावेव खात्मैव दृश्यं भाति निराकृति ।

संभ्रमः स्वप्नसंकल्पमिथ्याज्ञानेष्विवाभितः ।। ५६

स्वप्नवत्तच्च निर्धर्म मनागपि न भिद्यते ।

विकार्यपि सधर्मापि चिद्व्योम्नो वस्तुनो मलात्।।५७

तत्स्वप्ननगराकारं सधर्माप्यसधर्मकम् ।

शिवादनन्यमेवेत्थं स्थितमेव निरन्तरम् ।। ५८

दृश्यं स्वप्नाद्रिवत्स्वच्छं मनागपि न भिद्यते ।

तस्माच्चिद्व्योमचिद्व्योम्नः शून्यत्वं गगनादिव ।। ५९

यदेव तत्परं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितम् ।

तदेवेदं तथाभूतमेव सर्गतया स्थितम् ।। ६०

स्वप्नेऽनुभूयते चैतत्स्वप्ने ह्यात्मैव भासते ।

पुरादित्वेन न तु सत्पुरादिरचितं तदा ।। ६१

स्वप्ने च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारस्य स्मृतेस्तथा ।

न सत्ता तदिदं दृष्टमित्यर्थस्यात्यसंभवात् ।। ६२

तस्मादेतत्त्रयं त्यक्त्वा यद्धानं ब्रह्मसंविदः ।

तस्य दृष्टार्थसादृश्यान्मूढैः स्मृत्यादितोहिता ।। ६३

यथा यत्रैव लहरी वारिण्येति पुनः पुनः ।

तत्रैवैति तथा तद्वदनन्या खे परे जगत् ।। ६४

विधयः प्रतिषेधाश्च सर्व एव सदैव च ।

विभक्ताश्च विमिश्राश्च परे सन्ति न सन्ति च ।। ६५

तस्मात्सद्ब्रह्म सर्वात्म किमिवात्र न विद्यते ।

सैव सत्तैव सर्वात्म चैतदप्येतदात्मकम् ।। ६५

भ्रान्तस्य भ्रमणं भूमेर्न भूर्भ्रान्तैव वा गणैः ।

न शाम्यति ज्ञातुरपि तथाभ्यासं विनात्र दृक् ।। ६७

शास्त्रस्यास्य तु यन्नाम वादनं तद्विनापरः ।

अभ्यासो दृश्यसंशान्त्यै न भूतो न भविष्यति।। ६८

न जीवन्न मृतं चित्तं रोधमायाति संसृतेः ।

अविनाभाविदेहत्वाद्बोधात्त्वेतन्न पश्यति ।। ६९

सर्वदैवाविनाभावि चित्तं दृश्यशरीरयोः ।

इह चामुत्र चैतस्य बोधान्ते शाम्यतः स्वयम् ।। ७०

चित्तदृश्यशरीराणि त्रीणि शाम्यन्ति बोधतः ।

पवनस्पन्दसैन्यानि कारणाभावतो यथा ।। ७१

कारणं मौर्ख्यमेवास्य तच्चास्मादेव शास्त्रतः ।

किंचित्संस्कृतबुद्धीनां वाचितादेव शाम्यति ।। ७२

अबुद्धमुत्तरग्रन्थात्पूर्वं पूर्वं हि बुध्यते ।

ग्रन्थं पदपदार्थज्ञः खेदवान्न निवर्तते ।। ७३

उपायमिदमेवातो विद्धि शास्त्रं भ्रमक्षये ।

अनन्यसाधारणतां गतमित्यनुभूयते ।। ७४

तस्मादस्मान्महाशास्त्राद्यथाशक्ति विचारयेत् ।

भागौ द्वौ भागमेकं वा तेन दुःखक्षयो भवेत् ।। ७५

आरुषेयमिदमिति प्रमादाच्चेन्न रोचते ।

तदन्यदात्मविज्ञानशास्त्रं किंचिद्विचारयेत् ।। ७६

अनर्थेनाविचारेण वयः कुर्यान्न भस्मसात् ।

बोधेन ज्ञानसारेण दृश्यं कर्तव्यमात्मसात् ।। ७७

आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते ।

नीयते तद्वृथा येन प्रमादः सुमहानहो ।। ७८

अनुभूतमपि च नो स-

दृश्यमिदं द्रष्टृसहितमपि ।

स्वप्ननिजमरणबान्धव-

रोदनमिव सदिव कचितमपि ।। ७९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० अवि० वि० परमार्थगीतास्वद्वैतयुक्तिर्नाम

पञ्चसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ।। १७५।।